

УДК 33(075)

DOI: 10.36919/2312-7872.4.2024.76

В. М. Заплатинський,*кандидат наук, доцент, почесний проф., доцент кафедри природничо-математичної освіти і технологій Київського університету ім. Бориса Грінченка
Президент Академії безпеки та основ здоров'я**E-mail: v.zaplatynskyi@kubg.edu.ua***ORCID: 0000-0003-0119-7135**

НАВЧАННЯ З ПИТАНЬ ВОЄННИХ НЕБЕЗПЕК В УКРАЇНІ

У статті представлено аналіз тематики з питань воєнних небезпек, яка була включена до типових та модельних програм, а також підручників з метою формування у здобувачів освіти компетентностей щодо відвернення, попередження, запобігання воєнних ризиків, зменшення їхнього впливу, захисту від них та подолання наслідків воєнних небезпек. Також, наведені зміни, яких зазнали різні освітні галузі у зв'язку з повномасштабною війною росії проти України. Основна увага була приділена середній освіті, зокрема, порівняльному аналізу пропонованого змісту, який стосується воєнних небезпек в модельних програмах різних авторських колективів інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут», рекомендованих МОН України для 7–9 класів. В результаті аналізу зроблено низку висновків, щодо повноти відображення питань воєнних небезпек у модельних навчальних програмах, що відповідним чином відобразиться на змісті підручників та якості освіти з даних питань.

Ключові слова: воєнні небезпеки, освіта, середня освіта, модельна програма.

Вступ (постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями). Війна поставила перед українською освітою нові виклики. Головним пріоритетом в системі освіти в період війни стало забезпечення безпеки учасників освітнього процесу. Про це не раз наголошувало Міністерство освіти і науки України. В результаті було запроваджено ряд заходів, спрямованих на підвищення безпеки учнів, студентів, вчителів, викладачів та інших учасників освітнього процесу. Зокрема, були проведені тренування з евакуації, встановлено системи безпеки в школах, ЗВО та інших закладах освіти, здійснено перехід на дистанційну або змішану форму навчання тощо. Одним з важливих шляхів забезпечення індивідуальної та колективної безпеки здобувачів освіти в період війни було включення до навчання питань воєнних ризиків. Формування компетентностей у здобувачів освіти щодо попередження воєнних ризиків, зменшення їх впливу, захисту від них та подолання наслідків воєнних небезпек в умовах війни набуло особливо важливого значення. У системі середньої освіти впровадження навчання з питань воєнних небезпек мало системний характер, тоді як у системі передвищої та вищої освіти — залежало від концепції освітньої діяльності відповідного закладу освіти. Проведення порівняльного аналізу тематики воєнних небезпек, зокрема, у модельних програмах соціальної та здоров'язбережувальної галузі дає змогу відповісти на низку теоретичних та практичних питань, наприклад, щодо повноти охоплення тематики воєнних небезпек, можливості формування компетентностей, які дозволяють зберегти індивідуальну чи колективні безпеку під час війни тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основним напрямом досліджень, пов'язаним з воєнними небезпеками є питання психічного здоров'я вчителів та дітей. Серед авторів Мисенко С. В. (2024); Лагодзінська, В. І. (2024); Олійник Ю. О., Карамушка Л. М., Лазорко О. В. (2022); Романів А. С., Параняк Н. М. (2022); Хімчук Л. І., Шкіндер К. А., Яцина О. Ф. (2022); Ільяшук, А. О., Шпортун, О. М. (2024). та інші автори.

Питанням освіти в умовах війни присвячено праці Чекстере, О. Ю., Гнатюк, О. В. (2024); Васильєвої О. О. (2022); Топузов, О. М., Алексєєва, С. В. (2024) та інших авторів.

Питання аналізу доповнень до програм предметів в середній освіті є новим. Серед вчених і практиків, які займалися розробленням програми предмету «Основи здоров'я» та здійснювали дослідження у галузі соціальної і здоров'язбережувальної освітньої галузі: Бойченко Т. Є., Боса Т. Г., Ващенко Л. С., Воронцова Т. В., Гурська О. К., Дерев'янка В. В., Кобильченко В. В., Москаленко О. Л., Пономаренко В. С., Поліщук Н. М., Спірке О. А., Фіцайло С. С., Шиян О. І., Шаповал О. І.

Праці, які б розкривали питання повноти змісту та порівняльного аналізу воєнних небезпек у модельних програмах соціальної та здоров'язбережувальної галузі у 7–9 класах поки що немає.

Мета статті (постановка завдання). Метою статі є оприлюднення дослідження навчання з питань воєнних небезпек в Україні, як є важливими компонентами забезпечення особистої та колективної безпеки під час війни.

Викладення основного матеріалу. Навчання з питань безпеки в умовах війни та загрози національній безпеці набуло особливого значення. Українська система освіти відреагувала на цю потребу з початку повномасштабної агресії росії. Слід зазначити, що вже під час воєнних дій, починаючи з 2014 року були запроваджені окремі елементи навчання з питань воєнних небезпек. Проте, ці заходи не мали системного, загальнодержавного характеру.

В 2022 році в системі української освіти було реформовано та доповнено низку предметів питаннями воєнних небезпек. Зміни та доповнення, в першу чергу, торкнулися програм з питань здоров'я та безпеки: «Основи здоров'я», «Безпека, здоров'я та добробут», «Захист України». Також, зазнали змін інші предмети зміст яких було скореговано відповідно до потреб часу та з метою посилення національно-патріотичного виховання, формування належної громадянської позиції в умовах російської агресії. Крім того, нагальною потребою було закінчення формування правдивих фактів історії України та поглядів на розвиток світової історії. Зміни відбулись у таких навчальних предметах: історія, зокрема «Історія України», «Всесвітня історія», «Історія: Україна та світ», правознавство, географія, література. Низка програм з мови та літератури була вилучена Міністерством освіти і науки України в зв'язку із зміною підходів до середньої освіти [1, 2, 3].

З метою підвищення безпеки учасників освітнього процесу, зокрема, Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію безпеки закладів освіти [4]. В Концепції відмічено низку технічних, організаційних та інформаційних проблем, пов'язаних з забезпеченням належного рівня безпеки освітнього процесу. Серед технічних проблем наголошувалось на недостатній кількості об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту та низький рівень їх відповідності вимогам щодо необхідної місткості таких об'єктів фонду. З поміж інших питань забезпечення безпеки освітнього середовища у Концепції безпеки закладів освіти виділено низку проблем, пов'язаних з навчанням питань запобігання воєнним ризикам та подоланням наслідків їх впливу. Зокрема в Концепції зазначалось про:

- неготовність учасників освітнього процесу до дій в умовах надзвичайних ситуацій, бойових дій;
- недостатній рівень обізнаності учасників освітнього процесу про їх права, обов'язки та відповідальність;
- низький рівень обізнаності дітей щодо кіберзагроз та формування безпечної поведінки в Інтернеті;
- відсутність у працівників закладів освіти навичок надання домедичної допомоги, забезпечення психологічної підтримки здобувачів освіти [5].

Поява Концепції безпеки закладів освіти є одним з послідовних кроків у розвитку безпеки освітнього процесу в Україні в умовах війни. Проте, недоліки зазначені у концепції свідчать про недостатність та неповну реалізацію заходів та змін у програмах навчання здобувачів освіти запроваджених з початку війни (2014 рік) та з початку повномасштабної агресії росії у 2022 році.

Згідно з Концепцією безпеки закладів освіти формування компетентностей безпеки в учасників освітнього процесу можливо забезпечити шляхом:

- організації системного навчання учасників освітнього процесу діям в умовах надзвичайних ситуацій;
- перегляду та актуалізації освітніх програм з питань безпеки життєдіяльності, цивільного захисту та домедичної допомоги, прав, свобод та обов'язків громадянина та впровадження соціально-емоційного навчання та здійснення інтеграції знань про психічне здоров'я в освітній процес та освітню діяльність;
- запровадження в освітній процес закладів освіти програм, спрямованих на формування у здобувачів освіти правової поведінки, запобігання конфліктам та правопорушенням, здобуття навичок щодо безпечної поведінки в Інтернеті;
- запровадження обов'язкового підвищення кваліфікації, рівня обізнаності та підготовки педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників закладів освіти з безпекових питань, питань базових психологічних втручань, основ психологічної самопомоги і прав, свобод та обов'язків громадянина [6].

Реалізацію вищевказаних заходів зазначених у Концепції безпеки закладів освіти покладено на Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ, Державну службу надзвичайних ситуацій, Національну поліцію та заклади освіти. Основна частина заходів повинна бути реалізована ще у 2023 році і тільки частина у 2024.

В зв'язку з цим важливо проаналізувати зміни, які вже були реалізовані у системі освіти у 2022–2023 роках.

У 2022 році була оновлена програма з предмета «Основи здоров'я» для 6–9 класів [7]. Ця програма була суттєво доповнена тематикою воєнних небезпек. Варто зазначити, що зміни до цієї програми були рекомендовані Міністерством освіти і науки України у якості доповнення до програми інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут». В силу того, що модельні програми інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 5-го та 6-го класів не зазнали змін Міністерство освіти і науки рекомендувало використовувати зміни і доповнення, які зроблені в програмі «Основи здоров'я», затвердженій у 2022 році. У рекомендаціях не вказано на доповнення для якого класу орієнтуватися, але логічно, що це повинна бути тематика 6 класу.

Власне, у оновленій у 2022 році програмі зазначено, що вона призначена для 6–9 класів. Це було зроблено в зв'язку з тим, що учні 5 класу в українських школах у 2022–2023 навчальному році вчаться за програмою інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут». Відповідно у пілотних школах у 2022–2023 навчальному році на програму інтегрованого курсу перейшли учні не тільки 5-тих але й 6-тих класів, у 2023–2024 навчальному році учні навчатимуться за модельними програмами інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 5 та 6 класів з доповненнями, рекомендованими у оновленій програмі «Основи здоров'я для 6–9 класів. Учні у пілотних школах, у 2023–2024 році навчатимуться за модельними програмами інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 7–9 класів. Наразі, на момент написання, для використання МОН рекомендовано чотири модельні програми.

Повернемось до аналізу доповнень питаннями воєнних небезпек в програмі «Основи здоров'я», затвердженій у 2022 році.

У шостому класі було додано 17 тем, пов'язаних із воєнними небезпеками та подоланням їх наслідків (рис. 1). Серед них є питання особистої безпеки, першої допомоги та психологічної допомоги. Всі доповнення об'єднано у три групи: ризики і небезпеки воєнного часу, попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів та невідкладна допомога.

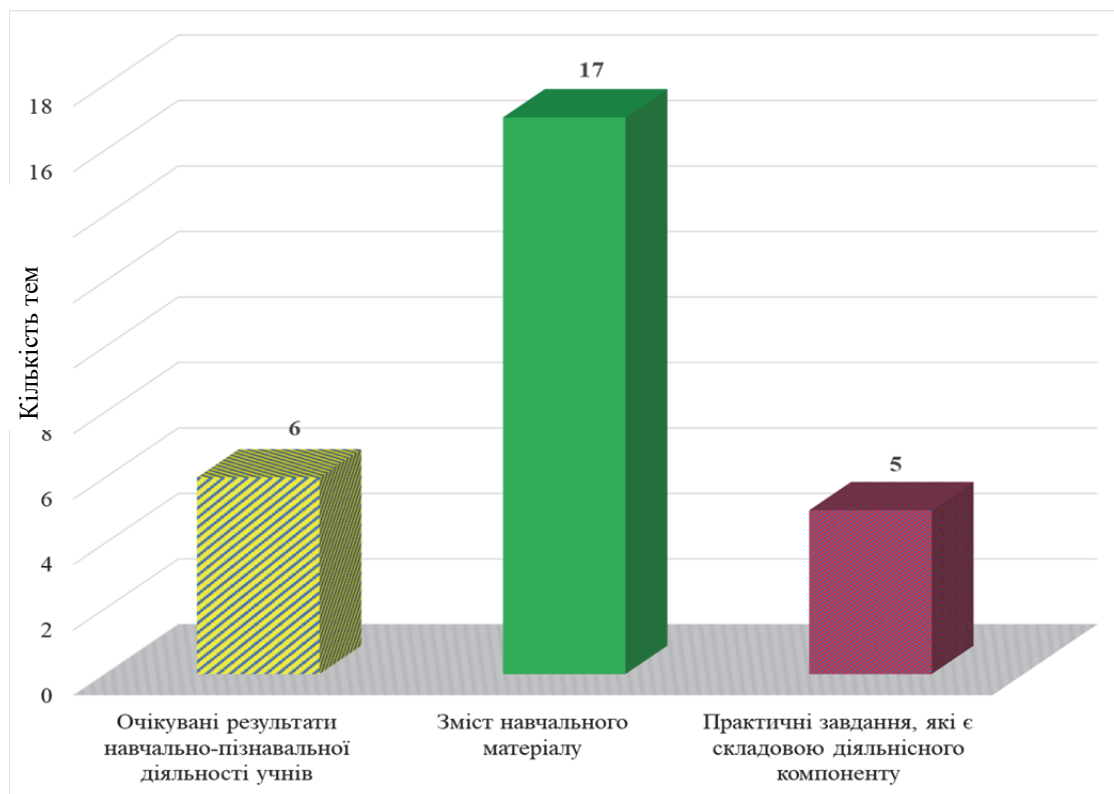

Рис. 1. Кількість доданих пунктів воєнної тематики у програмі для 6-го класу

Нижче наведемо повний перелік тематичних доповнень, які стосуються воєнних небезпек.

Ризики і небезпеки воєнного часу:

1. Види ризиків в зоні бойових дій.
2. Захист під час обстрілів.
3. Шляхи і правила евакуації.
4. Види укриттів.
5. Правило двох стін.
6. Як діяти під завалами.
7. Правила спілкування з озброєними людьми.
8. Повітряна тривога.
9. Сигнали оповіщення про повітряну тривогу.
10. Підготовка «тривожної валізи».

Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів:

1. Ознаки вибухонебезпечних предметів (ВНП) та території.
2. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міні» тощо).
3. Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі.
4. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередньої близькості від нього.
5. Виклик рятувальних служб.

Невідкладна допомога:

1. Перша домедична допомога при різних надзвичайних станах.
2. Перша психологічна підтримка (самодопомога, практики подолання страху, тривоги).

Основна частина тем (13) була додана до першого розділу програми, що становить 59,2% змістових тем розділу. Тому можна вважати, що даний розділ не просто оновлено, а він є майже цілком новим. Можливо, був би сенс створити абсолютно новий розділ, а не доповнювати існуючий. Такий додатковий розділ воєнних небезпек був би логічнішим та зрозумілішим.

До практичних завдань першого розділу програми додано 5 тем (рис. 1). Таким чином, кількість практичних завдань у оновленій програмі для 6-го класу збільшилась з 18 до 23.

Зміни в очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів не такі вже й великі, як можна було б очікувати. Додано у знаннєвому компоненті: «учні називають: — сигнали оповіщення про повітряну тривогу;», у діяльнісному компоненті: «захисту під час обстрілів, як діяти під завалами; підготовку «тривожної валізи». Текст доповнень не завжди логічно вивірений [8], але в цілому прийнятний.

На жаль поряд з доповненнями з програми прибрали деякі уміння, які варто було б залишити, наприклад, з діяльнісного компоненту прибрали уміння: «уникати кримінальних небезпек»; «виявляють активну позицію щодо економії води, електричної енергії, участі в екологічних акціях, відповідальної поведінки в природі». Виключення цих умінь не обґрунтовано. Щодо уміння економії, то в умовах воєнного стану це уміння є критично важливим.

Доповнення до програми для 7 класу торкнулися лише навчального матеріалу. Ніяких змін у очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів зроблено не було. Кількість доданих тем зросло, в порівнянні з 6 класом з 17 до 24. При цьому кількість практичних завдань збільшилось з 5 до 6. Таким чином, у 6-му класі одне рекомендоване практичне завдання припадало в середньому на 3,4 теоретичні теми, а у 7-му класі одне практичне завдання припадає на 4 теми.

Тематика доповнень у 7 класі не вельми відрізняється від тем, які пропонувалися у 6 класі. Це логічно, адже учні за віком не дуже відрізняються. Друга особливість в тому, що основною задачею доповнень було забезпечити можливість набутти необхідних знань та компетентностей учнів усіх класів одночасно. Таким чином, починаючи з 2023–2024 навчального року вчителям слід виокремлювати теми, які були вивчені у попередньому році і концентруватися на новому матеріалі. Проте, деякі теми воєнних небезпек варто повторювати, зокрема це теми, які пов'язані з ідентифікацією вибухонебезпечних предметів, правил поведінки під час обстрілів чи надзвичайних ситуацій тощо. Для порівняння з 6 класом наведемо повний перелік доповнень, які стосуються воєнних небезпек у 7-му класі.

Ризики воєнного часу:

1. Ризики в зоні бойових дій, на окупованих і звільнених територіях.

2. Захист під час обстрілів, бомбардувань.
3. Шляхи і правила евакуації.
4. Види укриттів.
5. Ознаки надійного і ненадійного укриття.
6. Найбезпечніші місця в оселі.
7. «Правило двох стін».
8. Як діяти під завалами.
9. Контакти з озброєними людьми.
10. Повітряна тривога.
11. Сигнали оповіщення населення: «Увага всім!», «Повітряна тривога», «Хімічна небезпека».
12. Екологічні проблеми й техногенні аварії, які виникли внаслідок воєнних дій.

Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів:

1. Види й ознаки вибухонебезпечних предметів.
2. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підрильники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набой.
3. Ознаки небезпечних територій.
4. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші).
5. Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі.
6. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередньої близькості від нього.

7. Взаємодія з рятувальними службами.

Самодопомога і невідкладна допомога:

1. Види і наслідки кровотеч.
2. Невідкладна допомога при кровотечах.
3. Перша домедична допомога при падіннях, травмах, опіках.
4. Як запобігти виникненню паніки.
5. Керування стресом у воєнний час.

Збільшення кількості тем відбулось, в першу чергу, за рахунок поглиблення окремих тем. Наприклад, у 7-му класі питанням укриття присвячено 4 теми, тоді як у 6-му дві. Семикласники знайомляться з ознаками надійного і ненадійного укриття та вибором найбезпечнішого місця в оселі.

Характеристику доповнень для 8 та 9 класів можна об'єднати. Перш за все, як і у 7 класі змін до очікуваних результатах навчально-пізнавальної діяльності учнів зроблено не було. Іншими словами, тематика воєнних небезпек не знайшла свого відображення в очікуваних результатах. Щодо доповнень, то різниця між 8 та 9 класом є всього в одній темі та зміні назви розділу. У восьмому класі запропоновано тему «Захист життя і здоров'я в зоні бойових дій, на окупованих і деокупованих територіях». В 9 класі було запропоновано назву теми 1 «Захист життя і здоров'я у воєнний час». Всі інші теми практично співпадають. Тож, нижче наводимо повний перелік доповнень, що стосуються воєнних небезпек та подолання їх наслідків у 8 класі.

Ризики воєнного часу:

1. Захист життя і здоров'я в зоні бойових дій, на окупованих і деокупованих територіях.
2. Захист під час обстрілів, бомбардувань.
3. Шляхи і правила евакуації.
4. Вибір надійного укриття.
5. Як діяти під завалами.
6. Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій.
7. Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки.
8. Контакти з озброєними людьми на окупованих територіях.

Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів:

1. Види й ознаки вибухонебезпечних предметів.
2. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підрильники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набой.
3. Ознаки небезпечних територій.
4. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші).

5. Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі.

6. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередньої близькості від нього.

7. Взаємодія з рятувальними службами.

Невідкладна домедична допомога:

1. Визначення стану потерпілого.

2. Перша допомога у надзвичайних ситуаціях.

3. Види і наслідки кровотеч.

4. Невідкладна допомога при кровотечах.

5. Серцево-легенева реанімація.

6. Алгоритм рятування людей під час пожежі.

7. Невідкладна домедична допомога при опіках, отруєнні чадним газом.

Психологічна самопоміч:

1. Дозрівання мозку та емоції.

2. Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях.

3. Травматичний стрес та ПТСР.

4. Керування емоціями.

5. Техніки самопоміч.

6. Дихальна гімнастика.

7. Нервово-м'язова релаксація.

8. Техніки-заземлення.

9. Медитація.

10. Аутотренінг.

11. Робота зі страхами і тривожними думками.

Доповнення зроблені для 8 та 9 класів суттєво відрізняються від запропонованих для 6 та 7 класу. Перш за все, доповнення розбиті на 4 підрозділи. Окремо виділено невідкладну домедичну допомогу та психологічну самопоміч. Питанням невідкладної домедичної допомоги присвячено 7 тем, а психологічній самопоміч — 11. Це значний обсяг нового матеріалу, який не вивчався раніше. Новим є цей матеріал і для вчителів, для багатьох з яких варто було б пройти підвищення кваліфікації з цих питань. Особливо складними для практичного набуття компетентностей здобувачами освіти є питання психологічної самопоміч. Звісно, можна обмежитися розповідями про те, що таке медитація, аутотренінг, керування емоціями тощо. Проте, основною задачею є навчити технікам самопоміч так, щоб учні могли на практиці застосовувати їх.

В зв'язку з цим слід зазначити, що практичних завдань, які є складовою діяльнісного компонента у 8-му класі додано лише 3, що значно менше ніж в будь-якому іншому класі (рис. 2.). Таким чином, у 8 класі одне практичне завдання припадає на 11 доданих тем. У багатьох випадках варто було б запропонувати одне практичне завдання на 2–3 теми. За цим показником найкраще положення у 6 класі — одне практичне на 3,4 теми, у 7 та 8 класі одне практичне заняття припадає на 4 теми.

Програма предмета «Основи здоров'я» у 2022 році була оновлена досить суттєво, в першу чергу, питаннями воєнних небезпек та подоланням їх наслідків. В залежності від класу було додано від 17 до 33 навчальних тем (рис. 1). Звісно, таке доповнення вимагає суттєвого збільшення часу на вивчення предмету. Попри це загальна рекомендація так і залишається 35 годин, 4 години — резервний час. Автори програми не зазначили навіть приблизну потребу у додатковому часі. Не міститься роз'яснень щодо часу в методичних рекомендаціях та листах Міністерства освіти і науки України. В цьому питанні варто спиратися на базовий навчальний план [9] для Нової української школи (НУШ). Згідно з цим, планом рекомендований час на вивчення складає 52,5 годин на рік і може бути збільшений до 70 або 105 годин.

За оцінками експертів та вчителів практиків середній час на вивчення доповнень, пов'язаних з воєнними небезпеками та їх подоланням може складати від 8 годин у 6 класі до 15 год у 8–9 класах. Звісно, це середні оцінки необхідного часу. Реальний час може бути більший або менший в залежності від регіону і, відповідно, кількості на рівня воєнних небезпек та поточної і перспективної ситуації. Починаючи з 2023–2024 навчального року для вивчення тематики, пов'язаної з воєнними небезпеками буде достатньо дещо менше часу, зважаючи на той факт, що доопрацьована

у 2022 році програма предмета «Основи здоров'я» мала забезпечити вивчення воєнних небезпек всіма учнями одночасно. Таким чином, починаючи з 2023–2024 навчально року тематика та кількість годин на вивчення може бути скорочена з урахуванням попереднього року. За оцінками таке скорочення можливе для 6 та 7 класів до 40% часу, для 8-класу до 25% і для дев'ятого до 50%. В абсолютних показниках мінімальний час на вивчення воєнних небезпек мав би становити від 6 до до 12 год, а максимальний сягати 33 годин (табл. 1).

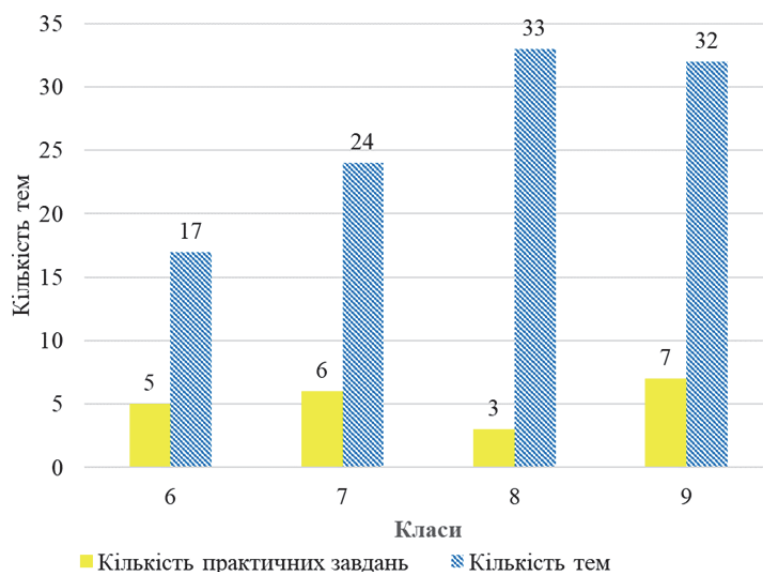

Рис. 2. Графік кількості доданих тем та практичних завдань з питань воєнних небезпек за класами у програмі предмету «Основи здоров'я»

Таблиця 1

Розрахунковий час на вивчення воєнних небезпек у 5–9 класах

	5 клас	6 клас	7 клас	8 клас	9 клас
Мінімальна кількість годин	7	6	7	12	11
Середня кількість годин	12	11	15	22	21
Максимальна кількість годин	17	17	24	33	32

Практика показує, що навіть сьогодні, під час війни йде тенденція на зниження реального часу на вивчення інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» у частині питань здоров'я і безпеки у старших класах, зокрема у 9-му. У «Методичних рекомендаціях для закладів загальної середньої освіти, які є учасниками інноваційного освітнього проєкту всеукраїнського рівня за темою «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти» щодо особливостей організації освітнього процесу на другому циклі базової середньої освіти — базове предметне навчання (7–9 рік навчання)» йдеться про те, що соціальна і здоров'язбережувальна освітня галузь у 7–9 класах реалізується через інтегрований курс «Здоров'я, безпека та добробут» і предмет «Підприємництво і фінансова грамотність», який вивчається у 8 і 9 класах. В даному контексті предмет «Підприємництво і фінансова грамотність» звучить як обов'язковий. Хоча сам по собі інтегрований курс «Здоров'я, безпека та добробут» містить питання підприємництва і фінансової грамотності у частині добробуту. Але, звернемо увагу на наступні рекомендації: «...розподіл годин тижневого навантаження є таким: 7 клас — «Здоров'я, безпека та добробут» — 1,5 години; 8 клас — «Здоров'я, безпека та добробут» — 1 година, «Підприємництво і фінансова грамотність» — 0,5 години; 9 клас — «Здоров'я, безпека та добробут» — 0,5 години, «Підприємництво і фінансова грамотність» — 1 година» [10]. Якщо порівняти з базовим навчальним планом, то в Методичних рекомендаціях йдеться про рекомендований час, який згідно плану може бути збільшений до 2 раз, а саме до 3 годин. Такі однозначні рекомендації призведуть до недопустимого зменшення часу на вивчення питань безпеки та здоров'я. За розрахунками середній час на вивчення питань воєнних небезпек у 8 та 9 класах має складати трохи більш 20 годин, тоді, як у відповідності до вищевказаних методичних рекомендацій загальний час на

вивчення питань безпеки і здоров'я у 9 класі може скоротитися до 0,5 години на тиждень, що становить 17,5 годин на рік, а це менше ніж потрібно навіть для воєнних небезпек. Відтак, необхідно розробити єдині підходи до реалізації навчання у соціальній та здоров'язбережувальній галузі.

Питання воєнних небезпек та подолання їх наслідків не закінчаться і після завершення війни. Україна є однією з найбільш замінованих країн у світі, а вибухонебезпечні предмети так чи інакше можуть бути виявлені у будь-якому місці України. Наразі Міністерство освіти і науки України та Дитячий фонд ООН UNICEF Ukraine спільно розробляють практикум із мінної безпеки для школярів початкової, середньої і старшої школи та курс підвищення кваліфікації для вчителів.

На жаль ще довго після війни будуть нагальними питання психологічної допомоги та само-допомоги внаслідок стресів та синдромів воєнного часу. Тому, значна частина тематики воєнних небезпек залишиться актуальною для інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут».

У серні 2024 року Міністерство освіти і науки України оприлюднило чотири модельні програми інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» для 7–9 класів. Це програми наступних авторських колективів:

- Василенко С. В., Колотій Л. П. [11].
- Воронцова Т. В., Пономаренко В. С., Андрук Н. В., Лаврентьєва І. В., Хомич О. Л. [12].
- Гущина Н. І., Василяшко І. П. [13].
- Шиян О. І., Дяків В. Г., Седоченко А. Б., Страшко С. В. [14].

Модельні програми є основою для вивчення питань воєнних небезпек та методів їх подолання в майбутньому. Причому у пілотних школах ці програми будуть реалізовуватися у 7 класі вже цього 2023–2024 навчального року. Для порівняння обсягу тематики воєнних небезпек у модельних програмах різних авторських колективів наведемо порівняльні таблиці пропонованого змісту відповідно за кожним з класів (7, 8 та 9) (табл. 2, табл. 3, табл. 4).

Таблиця 2

**Порівняння пропонованого змісту, який стосується воєнних небезпек та їх подолання
в модельних програмах інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут»
рекомендованих МОН, 7 клас**

Воронцова Т. В. та інші.	Шиян О. І. та інші.	Василенко С. В., Колотій Л. П.	Гущина Н. І., Василяшко І. П.
1. Небезпеки воєнного часу (в зоні бойових дій, на окупованих і звільнених територіях). 2. Екологічні проблеми й техногенні аварії внаслідок воєнних дій. Дії населення у разі загрози або надзвичайних ситуацій воєнного характеру. 3. Сигнали оповіщення населення: «Увага всім!», «Повітряна тривога», «Хімічна безпека». 4. Шляхи і правила евакуації. 5. Види укриттів. 6. Ознаки надійного і ненадійного укриття. Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів. 7. Ознаки небезпечних територій. 8. Ідентифікація загроз: міни, боєприпаси, детонатори/підривники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набойі. 9. Правила поведінки під час:	1. Воєнні небезпеки. 2. Чинники ризиків воєнного часу. 3. Ризики в зоні бойових дій, на окупованих і звільнених територіях. 4. Місцевість проживання чи потенційного перебування: безпековий аспект, пов'язаний з наслідками воєнного стану. 5. Загрози життю та здоров'ю людини в умовах невизначеності. 6. Екологічні проблеми й техногенні аварії, які виникли внаслідок воєнних дій. 7. Контакти з озброєними людьми. 8. Захист під час обстрілів, бомбардувань. 9. Як діяти під завалами. 10. Повітряна тривога. 11. Сигнали оповіщення населення: «Увага всім!», «Повітряна тривога», «Хімічна безпека». 12. Шляхи і правила евакуації. 13. Види укриттів. 14. Ознаки надійного і ненадійного укриття. 15. Найбезпечніші місця в оселі. 16. «Правило двох стін». 17. Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів.	1. Безпека в умовах воєнного стану, інформація та дезінформація.	1. Правила евакуації. 2. Правила поведінки в населеному пункті у воєнний час для зменшення небезпек. 3. Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів. 4. Само-допомога і долікарська допомога у стресових ситуаціях, при травмах. 5. Керування стресом у воєнний час.

виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. 10. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередньої близькості від нього. 11. Взаємодія з рятувальними службами. Самодопомога і невідкладна допомога 12. Керування стресом в екстремальних ситуаціях. 13. Перша домедична допомога при падіннях, травмах, опіках.	18. Види й ознаки вибухонебезпечних предметів Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/ підрильники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої. 19. Ознаки небезпечних територій. 20. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші). 21. Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. 22. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередньої близькості від нього. 23. Взаємодія з рятувальними службами. 24. Самодопомога і невідкладна допомога. 25. Види травматизму і травм. 26. Причини виникнення та ознаки. 27. Домедична допомога під час травмування (забій м'язів, вивихи суглобів, розтягнень сухожиль і м'язів, опіках тощо). 28. Види і наслідки кровотеч. 29. Невідкладна допомога при кровотечах. 1. Профілактика харчових отруєнь. 2. Домедична допомога при харчових отруєннях та кишкових інфекціях.		
---	---	--	--

Таблиця 3

Порівняння пропонованого змісту, який стосується воєнних небезпек та їх подолання в модельних програмах інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут» рекомендованих МОН, 8 клас

Воронцова Т. В. та інші.	Шиян О. І. та інші.	Василенко С. В., Колотій Л. П.	Гущина Н. І., Василяшко І. П.
Ризики воєнного часу 1. Захист життя і здоров'я в зоні бойових дій, на окупованих і де окупованих територіях. 2. Дії під час обстрілів, бомбардувань, хімічної та радіаційної небезпеки. 3. Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів. 4. Алгоритм порятунку людей, з-під завалів, із зони пожежі. 5. Взаємодія з рятувальними службами. Невідкладна домедична допомога 6. Визначення стану потерпілого.	1. Надзвичайні ситуації воєнного походження з урахуванням місця перебування. 2. Захист життя і здоров'я в зоні бойових дій, на окупованих і деокупованих територіях. 3. Захист під час обстрілів, бомбардувань. 4. Шляхи і правила евакуації. 5. Вибір надійного укриття. 6. Як діяти під завалами. 7. Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій. 8. Дії під час хімічної та радіаційної небезпеки. 9. Контакти з озброєними людьми на окупованих територіях. 10. Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів.	1. Захист людей у надзвичайній ситуації та в період ліквідації її наслідків. 2. Основні принципи порятунку. 3. Засоби індивідуального захисту. 4. Зниження ризику від артобстрілу. 5. Порядок дій під час повітряної тривоги. 6. Домедична допомога потерпілим, термічні опіки.	1. Вплив воєнних дій та терористичних актів на навколишнє середовище/ 2. Підручні засоби захисту від хімічного, біологічного, радіологічного забруднення, пов'язаного з надзвичайними ситуаціями техногенного та соціального походження. 3. Безпека харчування

7. Перша допомога у надзвичайних ситуаціях. 8. Види і наслідки кровотеч. 9. Невідкладна допомога при кровотечах. 10. Серцево-легенева реанімація. 11. Невідкладна домедична допомога при опіках, отруєнні чадним газом. Психологічна самодопомога 12. Дозрівання мозку та емоції. 13. Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях. 14. Травматичний стрес та ПТСР. 15. Керування емоціями. 16. Дихальна гімнастика. 17. Нервово-м'язова релаксація. 18. Техніки заземлення. 19. Медитація. 20. Аутотренінг. 21. Робота зі страхами і тривожними думками. 22. Безпека харчування в похідних умовах, під час воєнного стану.	Види й ознаки вибухонебезпечних предметів. 11. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підрильники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, набої. 12. Ознаки небезпечних територій. 13. Позначення/маркування небезпечних територій («Небезпечно міни» та інші). 14. Правила поведінки під час виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. 15. Небезпека самостійного маркування вибухонебезпечного предмета у безпосередньої близькості від нього. 16. Взаємодія з рятувальними службами. 17. Невідкладна домедична допомога. Визначення стану потерпілого. 18. Перша допомога у надзвичайних ситуаціях. 19. Види і наслідки кровотеч. 20. Невідкладна допомога при кровотечах. 21. Серцево-легенева недостатність. 22. Невідкладна допомога при серцево-легеневій недостатності. 23. Алгоритм рятування людей під час пожежі. 24. Невідкладна домедична допомога при опіках, отруєнні чадним газом. 25. Надзвичайні ситуації техногенного походження з урахуванням розташування потенційно небезпечних підприємств, транспортних магістралей тощо. 26. Ідентифікація загроз.		в умовах надзвичайних ситуацій.
---	--	--	--

Кількість запропонованих тем щодо воєнних небезпек у модельних програмах різних авторських колективів суттєво відрізняється. Найбільш тем, від 26 до 29, містить програма авторського колективу Шиян О. І., Дяків В. Г., Седоченко А. Б., Страшко С. В. (рис. 3). Значна кількість тем міститься у програмі авторського колективу Воронцова Т. В., Пономаренко В. С., Андрук Н. В., Лаврентьєва І. В., Хомич О. Л. Інші авторські колективи воєнним небезпекам присвятили замало уваги. Фактично, авторський колектив Василенко С. В., Колотій Л. П. питанням воєнних небезпек присвятив лише по одній темі на кожен з класів. Тематику у 8 класі у їхній програмі лише умовно можна розбити на 6 тем, адже вона подана одним реченням, що у більшості випадків сприйматиметься як одна тема (табл. 3).

Таблиця 4

**Порівняння пропонованого змісту, який стосується воєнних небезпек та їх подолання
в модельних програмах інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут»
рекомендованих МОН, 9 клас**

Воронцова Т. В. та інші.	Шиян О. І. та інші.	Василенко С. В., Колотій Л. П.	Гущина Н. І., Василяшко І. П.
Особиста безпека під час воєнного стану. 1. Режим воєнного стану: гарантії законності, права й обов'язки громадян. 2. Інформаційна війна. 3. Як протидіяти ворожій пропаганді. 4. Допомога і підтримка постраждалих під час воєнних дій. 5. Техніки психологічної допомоги і самопомоги.	1. Захист життя і здоров'я у воєнний час. 2. Види техногенних аварій, які виникли внаслідок воєнних дій і правила поведінки у них. 3. Попередження ризиків від вибухонебезпечних предметів. 4. Види й ознаки вибухонебезпечних предметів. 5. Ідентифікація загроз: міни (протипіхотні, протитранспортні), боєприпаси (що не вибухнули), детонатори/підрильники, саморобні вибухові пристрої та міни-пастки, небезпечних територій. 6. Позначення/ маркування небезпечних територій. 7. Правила поведінки під час: виявлення вибухонебезпечних предметів, якщо опинились на замінованій території або стали свідком інциденту на мінному полі. 8. Взаємодія з рятувальними службами. 9. Невідкладна домедична допомога Визначення стану потерпілого. 10. Перша допомога у надзвичайних ситуаціях. 11. Види і наслідки кровотеч. 12. Невідкладна допомога при кровотечах. 13. Серцево-легенева реанімація. 14. Алгоритм рятування людей під час пожежі, з-під завалів. 15. Невідкладна медична допомога при опіках, отруєнні чадним газом. 16. Психологічна самопомога. 17. Дозрівання мозку та емоції. 18. Емоційні реакції в гострих стресових ситуаціях. 19. Травматичний стрес та ПТСР. 20. Керування емоціями. 21. Техніки самопомоги. 22. Дихальна гімнастика. 23. Нервово-м'язова релаксація. 24. Техніки-заземлення. 25. Медитація. 26. Аутотренінг. 27. Робота зі страхами і тривожними думками.	1. Само-регуляція та методи само-контролю.	1. Захист життя і здоров'я у воєнний час. 2. Психологічна самопомога в кризових ситуаціях.

Для детальної оцінки варто звернути увагу на зміст запропонованих тем. Але, навіть побіжного аналізу достатньо для того, щоб рекомендувати для вивчення воєнних небезпек програми авторських колективів Шиян О. І., Дяків В. Г., Седоченко А. Б., Страшко С. В., а також Воронцова Т. В., Пономаренко В. С., Андрук Н. В., Лаврентьева І. В., Хомич О. Л.

Важливим предметом, що формує низку компетентностей з питань воєнних небезпек та подолання їх наслідків є предмет «Захист України», який вивчається у 10–11 класах. Особливістю даного предмету є те, що він може викладатися за трьома різними змістовними програмами, які об'єднуються у два рівні:

– Рівень стандарту — навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Навчальна програма складається з двох тематичних планів. Навчальний предмет при цьому в обох випадках

називається «Захист України» з уточненням «Основи медичних знань» для тематичного плану № 2. Програму за першим тематичним планом вивчають переважно хлопці та дівчата, які зголосилися на вивчення цієї програми. Відповідно, програму другого тематичного плану переважно вивчають дівчата та хлопці, які зголосилися на даний тематичний план.

– Профільний рівень — навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, закладів спеціалізованої освіти військового профілю (військових, військово-морських ліцеїв, ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою).

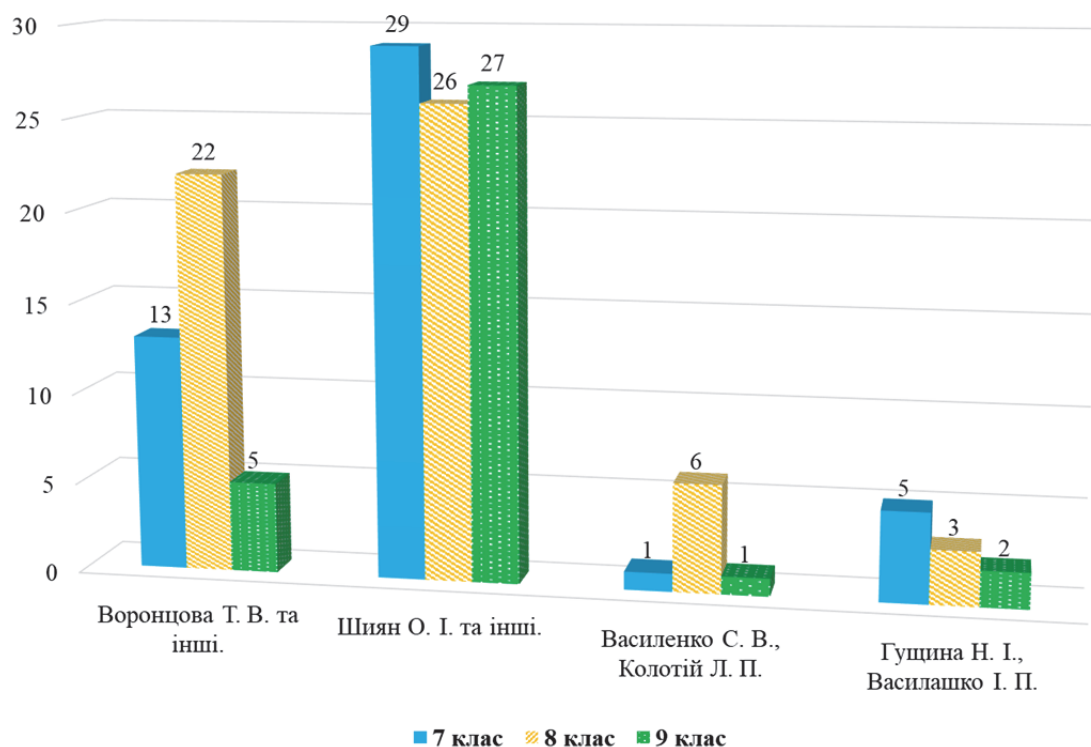

Рис. 3. Порівняння кількості тем пропонованого змісту, які стосуються воєнних небезпек та їх подолання у модельних програмах рекомендованих МОН інтегрованого курсу «Здоров'я, безпека та добробут»

Починаючи з 2023–2024 навчального року МОН запускає пілотний проєкт оновленої дисципліни «Захист України». Для його апробації оберуть школи з різних регіонів України. Анонсована програма буде відповідати умовам і викликам сьогодення. У програмі буде суттєво оновлено практичну складову. Програма буде містити розширену тематику поводження з вибухонебезпечними предметами, навички домедичної допомоги, орієнтування на місцевості, навички керування БПЛА [15].

Предмет «Захист України» повністю присвячений воєнній справі, питанням воєнних небезпек та подолання наслідків воєнних небезпек включаючи домедичну допомогу. З огляду на це, слід зважати на включення тематики домедичної допомоги та інших тем в предмет «Основи здоров'я» та інтегрований курс «Здоров'я, безпека та добробут» задля уникнення повторів. Зважаючи на ту обставину, що предмет «Основи здоров'я» чи інтегрований курс «Здоров'я, безпека та добробут» та предмет «Захист України» викладають, як правило, різні вчителі необхідно зробити оптимізацію змісту цих предметів.

Вивчення воєнних небезпек у системі вищої освіти проаналізувати значно важче, з огляду на автономність вищих закладів освіти і відповідно можливості не тільки включати до освітніх програм спеціальні курси, але й проводити факультативні заняття з цих питань. Запровадження факультативних занять є більш прийнятним для загальної тематики воєнних небезпек та подолання їх наслідків.

З метою набуття професійних компетентностей щодо діяльності в умовах війни та інших надзвичайних ситуацій у вищих закладах освіти розширюють існуючі курси та вводять спеціальні дисципліни на зразок управління у кризових ситуаціях, кризовий менеджмент, аналіз ризиків у фаховій діяльності, управління ризиками, право в умовах воєнного стану і т.д. Звісно, крім цього є низка освітніх програм воєнного напрямку чи інших програм, що так чи інакше пов'язані

із створенням та експлуатацією воєнної техніки, воєнних споруд тощо. Запровадження спеціальних курсів щодо діяльності в умовах війни чи умовах надзвичайних, кризових ситуацій є сьогодні нагальною потребою для багатьох освітніх програм.

Навчання з питань воєнних небезпек та подолання їх наслідків є прямою реакцією на повномасштабну агресію росії проти України. Навчання в тому чи іншому обсязі проводиться на всіх рівнях починаючи від дошкільної і аж до вищої освіти. В системі середньої освіти цей процес регламентується численними документами. Питання воєнних небезпек включено у рекомендовані Міністерством освіти і науки України програми та інтегровані курси. МОН, інші міністерства та відомства, європейські організації, заклади освіти, громадські і волонтерські організації та активні громадяни розробляють нові пілотні проекти, проводять спеціальні курси, тренінги задля зниження впливу воєнних небезпек. Продумана політика в галузі освіти з питань воєнних небезпек дозволить забезпечити збереження життя і здоров'я людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Оновлення навчальної програми через війну: які зміни внесли. Сайт slovoidilo.ua. 2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/16/novyna/suspilstvo/onovlennya-navchalnoyi-prohramy-cherez-vijnu-yaki-zminy-vnesly> (дата звернення: 09.07.2023).
2. У МОН розповіли, які зміни збираються внести до шкільної програми. Сайт slovoidilo.ua, 2022 URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/06/07/novyna/suspilstvo/mon-rozpovily-yaki-zminy-zbyrayutsya-vnesty-shkilnoyi-prohramy>
3. Зміни у шкільній програмі: творчість Гоголя та Булгакова вирішили залишити. Сайт slovoidilo.ua, 4 серпня 2022 URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/08/04/novyna/suspilstvo/zminy-shkilnij-prohrami-tvorchist-hoholya-ta-bulhakova-vyrishyly-zalyshyty>
4. Про схвалення Концепції безпеки закладів освіти. Кабінет Міністрів України Розпорядження від 7 квітня 2023 р. № 301-р Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#n10>
5. Концепція безпеки закладів освіти. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 301-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#n10>
6. Концепція безпеки закладів освіти. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 301-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2023-%D1%80#n10>
7. Основи здоров'я 6–9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Затверджено та надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698 URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.osnovy.zdorovia-6-9.pdf> (дата звернення: 01.08.2023).
8. Заплатинський В. М. Аналіз доповнень та змін у програмі предмета «Основи здоров'я» 6–9 класів у зв'язку з війною. Освітологічний дискурс, № 2(41), 2023 ISSN 2312-5829 (online) URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/download/892/740>
9. Базовий навчальний план закладів загальної середньої освіти. Додаток 23. Державний стандарт базової середньої освіти. (постанова Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти від 30 вересня 2020 р. № 898»). // URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898?fbclid=IwAR32j9maQlQor-nNCoHsCZuMCF1vxqivngaf5WkUHJFhwUA25XHVKKGxdg>
10. Лист МОН України від 11.08.2023 р. 1/11938-23 щодо особливостей організації освітнього процесу у 7–9 х класах в умовах реалізації концепції «Нова українська школа». Методичні рекомендації для закладів загальної середньої освіти, які є учасниками інноваційного освітнього проекту всеукраїнського рівня за темою «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти» щодо особливостей організації освітнього процесу на другому циклі базової середньої освіти — базове предметне навчання (7–9 рік навчання). URL: https://znayshov.com/News/Details/metodychni_rekomendatsii_mon_ukrainy_dlia_pilotnykh_zakladiv_zahanoi_serednoi_osvity
11. Модельна навчальна програма «Здоров'я, безпека та добробут. 7–9 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Василенко С. В., Колотій Л. П.) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня

2023 року № 1001) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Sotsial.ta.zdorovyazberezh.osv.haluz.2023/16.08.2023/Zdorovya.bezpeka.ta.dobrobut.7-9%20kl-intehrovanyu.kurs.Vasylenko.ta.in.16.08.2023.pdf>

12. Модельна навчальна програма «Здоров'я, безпека та добробут. 7–9 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори: *Воронцова Т. В., Пономаренко В. С., Андрук Н. В., Лаврентьєва І. В., Хомич О. Л.*) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Sotsial.ta.zdorovyazberezh.osv.haluz.2023/04.08.2023/Zdorovya.bezp.ta.dobrobut.7-9%20klas.intehr.kurs.Vorontsova.ta.in.04.08.2023.pdf>

13. Модельна навчальна програма «Здоров'я, безпека та добробут. 7–9 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. *Гущина Н. І., Василяшко І. П.*) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2023 року № 1001) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Sotsial.ta.zdorovyazberezh.osv.haluz.2023/16.08.2023/Zdorovya.bezpeka.ta.dobrobut.7-9%20kl-intehrovanyu.kurs.Hushchyna.ta.in.16.08.2023.pdf>

14. Модельна навчальна програма «Здоров'я, безпека та добробут. 7–9 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. *Шиян О. І., Дяків В. Г., Седоченко А. Б., Страшко С. В.*) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2023 року № 1001) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Sotsial.ta.zdorovyazberezh.osv.haluz.2023/16.08.2023/Zdorovya.bezpeka.ta.dobrobut.7-9%20kl-intehrovanyu.kurs.Shyyan.ta.in.16.08.2023.pdf>

15. «Захист України» — що зміниться у програмі дисципліни? Сайт: Шкільне життя. 02.08.2023 URL: <https://www.schoolife.org.ua/zahyst-ukrayiny-shho-zminytsya-u-programi-dystsypliny/>